

**ARNDT, AGNES: Rote Bürger. Eine Milieu- und Beziehungsgeschichte linker Dissidenz in Polen. (1956–1976)
Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 2013. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, 209.) 288 old.**

Az 1989-es év eseményei sorsdöntő folyamatokat indítottak el az európai egyházak és társadalmak számára. 1989. június 4-én tartották Lengyelországban az első részlegesen szabad parlamenti választásokat. A többség a politikai újramezélés jelképes kezdetének nem a júniusi parlamenti választásokat, hanem a februári Kerekasztal tárgyalásokat tekinti, amelyek 1989 februárjában kezdődtek. A lengyelek elsősorban a Szolidaritás és a katolikus egyház vívmányának tekintik a szocializmus bukását és az ezt követő rendszerváltást. A fejlemények kulcsfigurájának pedig Lech Walesát és II. János Pál pápát tartják. A Katolikus Egyház kulcsszerepe vitathatatlan a Lengyel Népköztársaság bukásában. Mindezt maga Walesa is elismerte hangsúlyozva, hogy a pápa hozzáállása és segítsége nélkül lehetetlen lett volna a kommunizmus megdöntése. II. János Pál döntő politikai szerepének tudatában szerényen úgy fogalmazott, hogy a rendszer maga okozta a saját bukását, mivel lényeges antropológiai tévedésre épült, helytelenül ítélte meg alanyát, az embert.

A kommunista rendszerek 1989/1990-es bukása és átalakulása jelenleg is fontos, tisztázatlan problémához kötődik közép-kelet-európai viszonylatban. Időközben egyértelművé vált, hogy a történelmi-politikai események újraértelmezése többszörös polémiát eredményezett úgy a jelenkutatásban, mint a közéletben. Így van ez Lengyelország esetében is, ahol a fordulat utáni vezetés nem volt elég következetes a szocialista múlttal való szembenézéssel, illetve nem feltétlenül szorgalmazta a volt vezetők felelősségre vonását és a politikai életből való kizárásukat. A társadalom szintén megosztott volt a kérdéskör kezelésében, mert nem jutottak konszenzusra, s így továbbra is egyes politikusok, illetve sajtójuk uralták, valamint alakították az emlékezetpolitikát. Így máig is érvényes a téma, ho-

gyan lehetne hatékonyan feldolgozni a kommunista vezetők embertelen és egyházellenes bűntetteit Közél-Kelet-Európában.

A tanulmány alapja Agnes Arndt doktori értekezése,¹ melyben korai lengyel disszidensek életpályáját kollektívan vizsgálja. A kutató azonban itt nem a Solidarność közvetlen kialakulását tanulmányozza, hanem az ellenállási mozgalom közvetett szellemi, történelmi, gazdasági és társadalmi előzményeire összpontosít. Mindezt a másként gondolkodók kapcsolatrendszerin és levelezésein keresztül tanulmányozza. Időrendileg az 1956-os korai lengyel ellenzéki mozgalommal kezdődik a mű, a történész 1976-ig, a munkások érdekvédelmi bizottságának (KOR) megalakulásáig kalauzolja az olvasót. Arndt eredeti megfigyeléseivel és téziseivel a kommunista múltú lengyel személyiségek kapcsán kialakult eszmecserehez is hozzájárul, nagymértékben fokozva ezzel kutatása időszerűségét.² A címében szereplő *Vörös polgárok* szöfordulat találóan tükrözi a történész központi gondolatát a bemutatott disszidensek háttéréről és kapcsolatrendszeréről. Az is nyilvánvaló, hogy az egész lengyel polgárság összességében nem nevezhető vörösnek, tehát itt csak szójátékról van szó. Habár a könyvben sokszor összemósódnak bizonyos fogalmak, mint például a marxizmus, kommunizmus vagy a szocializmus, esetenként a baloldaliság is eltérő jelentéstartalmakat kap, ugyanakkor az is megállapítható, hogy a történész egy sajátos rendszeren belül alkalmazza a műben gyakrabban előforduló kifejezéseket. Arndt ezért már a fogalmi meghatározások szintjén szabályszerűen elkülöníti a disszidenseket az ellenzékiektől. Az előbbi szakszó egy olyan viselkedésmintát takar, melynek képviselői a rendszer ideológiáját kritizálták és megpróbálták megjavítani, de anélkül, hogy a hivatalos politikai vonal megbuktatására törekedtek volna. Az utóbbi terminus itt azokra az emberekre értendő, akik azért küzdöttek, hogy a kommunizmus megvalósításáért folytatott tevékenységek mihamarabb megszűnjenek.

A szovjet szatellitrendszeren belül bekövetkezett enyhülés időszakában egyes kommunista vezéregyéniségek hinni kezdtek a szocializmus megreformálhatóságában, és szerették volna a marxista-leninista ideológiát teljesen megújítani. Az 1968-as egyetemi tüntetések erőszakos leverése után és az ezt követő, állam által irányított antiszemita kampány miatt a disszidensek újraértékelték politikai álláspontjukat. Most már elvetették a szocializmus gondolatát, és a politikai rendszer alapos átalakításáért szálltak síkra. Ettől kezdve fokozatosan átformálódnak, és a műben az ellenzékiesség szakszóval illeti őket a szerző.

A megvizsgált időszak személyiségei mindvégig politikai baloldaliként értelmezték önmagukat. Az értekezés fő részében³ (az első és második

¹ A szerző a Berliini Szabadegyetemen 2011-ben védte meg a doktori értekezését, és egy évre rá a Lengyel Köztársaság nagykövete külügyi tudományos elismeréssel díjazta a művet. A történész többek között a következő személyiségeket vizsgálja: Jacek Kurońt, Adam Michniket, Karol Modzelewskit, Jan Józef Lipskit és nem utolsósorban az Ossowski házaspárt.

² Arndt az *Előszó*ban (9. p.) kinyilvánított hálakifejezéseken túl a *Bevezető*ben (11. p.) már komoly kutatói kérdéseket is feszeget, melyekre igyekszik a tanulmány végéig konkrét válaszokat adni.

³ Az első fejezet címe: „Bal” disszidensek Lengyelországban. Környezeti kötöttségek, szocializáció és viselkedésminták. A fejezet három nagyobb alfejezetre oszlik, melyek

fejezetekben) a kutató arra kereste a választ, hogy a „baloldal” fogalma milyen jelentéstartalmakkal párosult a gyakorlatban, és hogyan módosult a disszidensek önképe. A baloldaliságot már a kezdetektől fogva egyfajta utópizmus jellemezte, ami nem egy bizonyos jövőképre vonatkozott, hanem a fennálló társadalmi viszonyok folyamatos tagadására. Sőt, úgy gondolták, hogy csakis ők lehetnek a haladó gondolkodás képviselői, vagyis célirányos tevékenységük a változás biztosítója. A mindennemű totális elnyomás megszüntetése volt a fő cél, függetlenül attól, hogy ezt mi okozta (Például egyéni jogok korlátozása, szólásszabadság, szabad utazás stb.). Határozottan elutasították a gyűlölködés és a megkülönböztetés bármennemű formáját, de mindamelllett, hogy a baloldal hű kezdett lenni a humanisztikus értékekhez, időközben a saját magukról alkotott képük is jelentősen módosult. Míg az 1960-as években a marxizmus volt a baloldali ellenzék legfontosabb ideológiai forrása, később fokozatosan az emberi és polgári jogokért folytatott harc lett a szellemi alap. Párhuzamosan a jellegzetes baloldali internacionalizmust felváltja egy kulturális és etnikai elemekkel dúsított hazafiasság.⁴ A baloldali személyiségek önszemléletében a katolicizmus kapcsán történtek a legnagyobb változások, mivel a kommunista szemléletmód már eleve megnehezítette az egyháziakkal való kapcsolatfelvételt és kommunikációt. Eleinte teljességgel elutasították az egyházi értelmiségekkel való bármiféle párbeszédet. A két fél közötti kapcsolat már csak azért sem jöhetett létre, mert akkoriban éppen a lengyel katolikus egyházban virágzott a vallásosság által átítatott antiszemitizmus és a kirekesztő jellegű nacionalista beállítottság.

A fordulatot az 1968-as év jelentette, mert közben a marxista ideológia hatása alábbhagyott, így fokozatosan lehetővé vált a baloldaliak, illetve a különféle haladó keresztény áramlatok egymás felé való közeledése. A közös pontokat főként a humanisztikus ideálok képezték, és e csoportok szerencsés egymásra találása, megszilárdulása után lehetővé vált a társadalmi bázisuk kiszélesítése. Időközben a baloldaliság mindjobban veszített sajátos elvi-gyakorlati jelentéstartalmából, annyira, hogy már maga a szókapcsolat is mást jelentett a hetvenes évek végére. Ekkorra már kezdett egy diktatúraellenes, humanisztikus értékekre épülő gyűjtőfogalomként körvonalazódni, melyet rendszerellenes társadalmi csoportok egyre bátrabban mertek vállalni. A kialakulóban lévő demokratikus ellenzéki tömb meghatározására a történész a „polgári társadalom” fogalmat használja.

Arndt kimutatja, hogy az a disszidens vonal, amely az 1960-as évek elejére már kifejlődőben volt a lengyel fővárosban, tulajdonképpen lényeges polgári-értelmiségi sajátosságokkal is bírt. Sőt, azt is megállapítja, hogy a megvizsgált varsói ellenállói értelmiségi kör tágabb értelemben a sztálini rendszer technokráciájából keletkezett, vagyis a szocialista szellemi-társadalmi elit direkt képződményként is értékelhető. Lengyelország olyan

---

újabb alpontokból állnak. A második fejezet címe: *„Bal” Kommunista kritika. Megközelítések és nemzeti referenciapontok átalakulóban*. A fejezet két nagyobb alfejezetre oszlik, melyek újabb alpontokból állnak.

- ⁴ Mindezt a szerző a harmadik fejezetben tárgyalja: *„Bal” Értékek – és összetartó közösség. A tapasztalatsere és a nemzetközi kapcsolati hálózat átalakulása*. A harmadik fejezet egy fő alfejezetből áll, melyek újabb alpontokra oszlanak. A fejezet a 3.3.2. számozással ér véget.

kulturális előjáróságairól van itt szó, akik magas rangú pártfunkcionáriusok és professzorok utódai voltak. Gazdasági-társadalmi szempontból megállapítható, hogy az illetékesek egy kiváltságos és művelt középosztályhoz tartoztak. Következésképpen nagyrészt a kommunizmuson belüli saját ellenzékiesség kitermeléséről van szó. Viszont ezek a disszidensek nem akarták a rendszert megbuktatni, továbbá kezdetben sajátos szocialista identitással rendelkeztek.⁵

Arndt szerint ezek viszonylag zártkörű csoportok, ahol a tagok hatáson kívül kommunikáltak egymás között. Felmerülhet a kérdés, hogy mennyire számítottak a disszidensek ténylegesen értelmiségieknek. A korai másként gondolkodók nagyrészt a szocialista dialektika szempontjai szerint érveltek, nagyjából mind ateisták voltak és jórészt izraelita családokból kerültek ki. A lengyel társadalmi-gazdasági viszonyok szigorú figyelembevételével az is megfigyelhető, hogy a vizsgált – főként városi – disszidensek nem sorolhatók a legfelsőbb értelmiségi körökbe. Habár a nagytöbbség mély katolikus identitással rendelkezett, de hozzájuk viszonyítva az ellenálló személyek magasan képzett elvtársaknak számítottak. Meglepő tény, hogy a korai lengyel ellenzékiesség előzményei nem a kommunistaellenes katolikus népszerűségről kerültek ki, hanem éppen ellenkezőleg: a meggyőződéses ateistákból. A történelem pontosan ez a szokatlan jelenség vizsgálata ösztönzi további feltárásokra, és közben különleges folyamatokat tanulmányozhat.

A kollektív biográfiákon keresztül az olvasó összképet kap a lengyel ellenzékiesség előfutáiról és arról, hogy miként jött létre egy korai, több nemzedékből álló ellenálló csoportosulás Lengyelországban. A kutató elsősorban a generációs különbségek alapján igyekszik kategorizálni a bemutatott személyiségeket.

Az első nemzedék tagjai a századfordulón születtek, és már a két világháború közötti időszakban is a baloldalon tevékenykedtek. A második nemzedékbeliek a húszas-harmincas években jöttek világra, és közvetlen élményeik voltak a második világháborúról. Ellenben a harmadik korosztály tagjai, akik már a világháború után születtek, inkább csak közvetetten szembesülhettek a világegés bonyodalmaival, és már csak kommunista szűrőn keresztül jutottak ismeretekhez. Arndt az első két generáció fiatalabb vezetőit vizsgálja leginkább, ami érthető is, hiszen belőlük kerültek ki a legjelentősebb ellenállók, vagyis Jan Józef Lipski (1926–1991), Leszek Kołakowski (1927–2009), Jacek Kuroń (1934–2004) és Adam Michnik (1946–).

Az olvasó megtudhatja, hogy a disszidensek inkubátora egy tudományosan körülírható környezet, mely jellegzetességeiben jól elkülöníthető a lengyel többségi társadalomtól. A világi és egyházi élet különféle elemeiből arra lehet következtetni, hogy a korai ellenzéki csoport tagjai egy igen előkelő és sajátos társadalmi környezetből származtak. A kutató érdeklődése pontosan e különleges szociális háttér mibenlétének a feltárására irányul. Közben megállapítja, hogy a rezsim bukását bő huszonöt éven át intenzív eszmecsere előzte meg, mely különféle informális csatornákon és kapcsolatokon keresztül működött. Ide olyan elemek is beköthetők, mint a jól átgondolt ellenállási stratégiák és jó adag spontán tömeges elégedetlenség.

⁵ Jacek Kuroń visszaemlékezéseiben ez így csapódik le: „Mi úgy hittünk a szocializmusban, mint a szabadság királyságában.” (91. p.)

Az ilyen jellegű előzmények összjátéka és egy pontban való találkozása eredményezte a lengyelországi 89/90-es változásokat. Arndt úgy gondolja, hogy az ellenállás vezéregyéniségeinek nem feltétlenül a Nyugat felé való nyitás miatt nőtt meg a tekintélyük, hanem nagyrészt az egyház és a munkásság mozgalomba való bekapcsolódása szolgáltatta nekik azt a fajta elismerést, amely később a Solidarność elsöprő sikerét is lehetővé tette.

A történész találoan rámutat arra, hogy a Solidarność munkásmozgalom kialakulását évtizedes szellemi-ideológiai, szerkezeti-szervezeti előkészület előzte meg a varsói és más lengyel városi szocialista értelmiségi körökben. Ezáltal jól kimutatható, hogy az értelmiségi ellenzéki munkásmozgalom mint szakszervezeti siker nem egy légből kapott vagy véletlen ad hoc képződmény, hanem szövevényes társadalmi-gazdasági és ideológiai előzményekkel kapcsolható össze. Az eszmecserék és a különféle ellenzéki magatartásformákat integráló háttérkapcsolatok később rendkívüli hatással voltak a kommunista ideológia delegitimizációjára.

A könyvből jól látható, hogy az ellenzékiesség gyökerei az ötvenes évek közepére vezethetőek vissza, amikor különféle értelmiségiek szokatlanul lendületes módon, társadalmi-politikai és filozófiai kérdéseket kezdtek feszegetni a Krzywego Koła klubban. Habár a hatvanas évek elején a kommunista hatóságok lecsaptak a szabadon gondolkodók társaságára, de mire a másként gondolkodók klubját hivatalosan is betiltották, akkorára már a fő ellenállói attitűdök mélyen be voltak ágyazódva a kipellengérezett vezetők viselkedésébe. Úgy Modzelewski, mint Kuroń már a börtönben megtanulták és átértékelték a nemzeti sémákban való gondolkodás hatékonyságait és a hátrányait is. A feltörő új polgári-értelmiségi csoportok többnyire baloldali irányultságú érdekeltségekben találtak újra és újra egymásra. A megbélyegzett ellenállók és a katolikus értelmiségiek közötti információcsere tulajdonképpen már javában zajlott, amikor Michnik megszólalásaiiban az egyházzal való kapcsolatok fontosságát végre nyíltan is kihangsúlyozta.

Arndt értékelése alapján megállapítható, hogy a revizionizmustól való elfordulás után a disszidens szakasz következett, ami később egységesebb baloldali ellenzékiességbe torkollott. Mindez azonban fokozatosan történt, és szerteágazó folyamatokban ment végbe. Kolakowski pártból való kizárása (1966) azt eredményezte, hogy a közvetlen versenytársai is átértelmezték a hatóságokhoz fűződő viszonyukat. Az utóbbiak antiszemita kampánya beláthatatlan következményekkel járt. Így 1968 tavaszára már teljesen elszakadtak a párt ideológiájától, és közben a disszidensek önértelmezése is nagymértékben átalakult. Mivel már nem ragaszkodtak revizionista gondolatokhoz és nyitottak a társadalom felé, jobban kitörhettek korábbi elszigeteltségükből, ugyanakkor Kolakowski, illetve más vezéregyéniségek száműzetése új nyugati összeköttetéseket is jelentettek Lengyelországnak. A Nyugat azonban nem sajtótította ki magának a lengyel ellenzéket, hiszen náluk minden polgárellenes vetület hiányzott. Kivételt képeznek a német baloldali egyetemista mozgalmaknak, mivel ezeknek pontosan ez volt az egyik fő jellemzője. Mégis a belső vitáknak most már nemzetközi hullámverése is voltak. Az üldözött disszidensek, illetve ellenzékiek most már egyre több gyakorlati, erkölcsi és anyagi támogatást kaphattak külföldről. Mindez valamennyire ellensúlyozta a börtönbüntetéseket vagy a kivándorlással kapcsolatos bizonytalanságokat.

Michnik, Kuroń és nem utolsósorban Kołakowski írásai alapján kimutatható, hogy a csoportszintű önazonosulás olyan kulcsszavakra épült, mint például az „októberi-baloldaliak” szóösszetétel. Mindez utópisztikusnak tűnhet, mert az összejárók a társadalmi körülmények idealisztikus áthidalására törekedtek. Továbbá nem voltak államellenesek és nem értettek egyet a homogénebb közösségi alternatívákkal sem.

Az „októberi-baloldaliak”, akik majd egy évtizeden keresztül az 1956-os lengyel október kritikáján keresztül értelmezték önmagukat, közben egy világiasabb baloldaliság irányába fejlesztették eddigi álláspontjaikat. Mindez jól integrálódott egy szélesebb ellenzékiességbe, melynek a társadalmi bázisa is kialakulóban volt. A kereskedelemi kapcsolatok nemzetközisítésével megindult a lengyel baloldal gondolkodásának tervszerű elnemzetiesítése is.

A szerző azt állítja, hogy a baloldali ellenzékiességre gyakorolt külföldi hatás elenyésző volt, ami meglepő kijelentés, hiszen a jól szervezett lengyel emigráció olyan fontos folyóiratokat működtetett Londonban és Párizsban, mint az *Aneks* és a *Kultura*. Arndt következtetését a vezető személyiségek levelezéseire, belterjes párbeszédeire alapozza. Hangsúlyozza továbbá, hogy nem szabad lebecsülni a női szereplők hatékonyságát sem az ellenzéki mozgalomban. Csakhogy nők alig szerepelnek a tanulmányban, és így egyértelműen a férfiaké marad a főszerep, ami valószínűleg a női szerepekkel kapcsolatos forráshiányra vezethető vissza. A kutató a nemzedékek közötti eltérő történelmi tapasztalatok kölcsönhatásának a kihangsúlyozását is elmulasztja. Következésképpen egy lényeges elemzői szempont szorul a háttérbe, hiszen a második világháború hatásai, valamint a holokauszt keserű tapasztalata olyan események, melyekkel a fiatal nemzedékek kizárólag közvetett módon találkozhattak. Mégis, mivel a generációk közötti tapasztalatcsere viszonylag jól működött a lengyel társadalmon belül, a világháborús élmények az ellenzékiesség imázsának döntő komponensévé váltak.⁶

A fent említett kisebb hiányosságok ellenére a könyvben egy határozott és meggyőző érvelési stílus dominál. A történész választ nyújt egy alapvető dilemmára, vagyis hogy miért éppen a korábban kommunista beállítottságú személyek lettek sorra a lengyel ellenzéki mozgalom kulcsfigurái. Ez a folyamat megfigyelhető úgy a rendszerhű, magukat is kommunistáknak valló, másként gondolkodók esetében, mint a demokratikus ellenzékiességnél vagy a baloldali liberálisoknál. Ugyanakkor ez azt is megmagyarázza, hogy miért tiltakoztak 1989 után olyan személyiségek, mint Jacek Kuroń és Adam Michnik egy merev kampányjellegű kritika ellen. Arndt szerint hozzátartozott a „politikai és etikai fejlődésükhöz” az a meggyőződés, hogy „a változás lehetősége” a korábbi ellenfeleket is megilleti (231. p.), tehát ezért nem ragaszkodtak a fő felelősök felkutatásához.

Arndt szaktanulmánya összegző jellegű,⁷ de innovatív is egyben, mert az olvasó eddig ismeretlen lengyel történelmi tényekkel szembesülhet. A kutató új távlatokat nyit a kommunizmusban tevékeny ellenzékiesség kiala-

⁶ A negyedik fejezet címe: *Túl régóta balra? – Összefoglalás, összehasonlító besorolás és kitekintő*. A fejezet két tömör alfejezetről áll.

⁷ Például az olvasó megismerkedhet a lengyel jelenkorkutató, Andrzej Friszke, témával kapcsolatos eredményeivel is.

kulásának tanulmányozásában. A hatékony háttér tanulmányok és a kollektív életrajzok segítségével jól kidomborodnak az eszme- és társadalomtörténeti minták. A különleges lengyel metszéspontok tanulmányozása mindenképpen érdekes tényfeltárást eredményez kelet-közép-európai viszonylatban. Jól felismerhető, hogy a hatékonyan alkalmazott adatfeldolgozási módszerekkel és az eredeti narratívák bemutatásával a történész egyértelmű következtetésekkel, illetve meglátásokkal jutalmazza az olvasót.

A szerző Lengyelország viszonylatában működőképesnek gondolja Samuel Moynak a globális emberi jogi diskurzus kialakulásával kapcsolatos elméleteit. Ez főleg az 1968 utáni időszakra érvényes, miután az ellenzékiesség fokozatosan felhagy az utópisztikus gondolatokkal. A mű gazdag forrásanyagra és bő szakirodalmi adattárra épül.⁸ Arndt nem a lengyel ellenzékiesség hiánytalan előtörténetének a feltárását tűzte ki célul, ellenben a kétségtelenül kulcsfontosságú, varsói, baloldali disszidensek előfutárszerepét nem körvonalazza eléggé. Az érhető, hogy a baloldali értelmiségiek szellemi nyitásáról és útkereséséről van szó, de nem teljesen tisztázott, hogy a tanulmányozott személyeket pontosabban mi kötötte össze, és mi választotta el a párhuzamosan kialakulóban lévő jobboldali eszméktől.

A szerző nem foglalkozik a fontos vidéki szellemi központok (Krakkó, Gdansk, Lublin) kisugárzásával, sőt olyan meghatározó személyekről sem emlékezik meg, mint Jarosław Kaczyński, Leszek Moczulski, Aleksander Hall vagy Andrzej Czuma. Mindez azt bizonyítja, hogy Arndt túlságosan is kizárólag az általa kiválasztott hősökre összpontosít. A végkövetkeztetésben kritikusan megjegyzi, hogy a könyvben bemutatott személyiségek baloldali polgári-értelmiségi irányultságuk miatt nem voltak hajlandóak 1989-ben a régi vezetőket egyenes módon bírálni, sőt mi több, eltűrték őket a politikában is.

(ism.: Eperjesi Zoltán – Hornyák Máté János)

---

⁸ A monográfia végén külön részt kapnak a *Rövidítések* (233. p.), a *Forrás- és szakirodalomtár* (233. p.) és a *Névmutató*. (285. p.)